

1-18.

Кар. 1010 - ↓

ЛАЙПАНЛАНЫ РАШИД

КЪАЧХЫ ЧЕГЕТАЕ

Кср 1010-1

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК — 1969

Копирь дьһыһы эһовчһыһар

ЛАМПАНАНЫ

РАЦИОНД

КЪАЧХЫ

ЧЕРТЕДЕ

ХАПАРЛА

**СОВЕТ СОЮЗНУ
ДЖИГИТИ
Н. Ф. КАРАЦУПА**

**Джигит
бла тубешу**

Улуду, ариуду къралыбызны ара
шахары Москва. Билмей тургъан-
лайынга мында тамаша затлагъа,
сейир джашау джоллары болгъан
адамлагъа тубеб кваласа. Бу джолда да алай болду.

Библиотеканы окъуу залында дерслеге хазырлана тура
эдим. Юсюнде къара костюму бла бир алашаракъ адам
кирди, кёкюрегинде да Совет Союзну Джигитини Алтын

джулдузу бла. Башы чал, бетинде озгъан заманнга шагъатлыкъ этген терен сызлары. Кёксюл джарыкъ кёзлери, бетине нюр тегюб, тюрсююн суююмлю эте эдиле. Аны биргесине бизни къралны эм фахмулу репортёрларыны бири Евгений Рябчиков да кирди.

Ол мени къара костюму бла танышдыргъанында, мардасыз къууандым. Аны джигитликлерини юсюнден гитче сагъатымда кёб окъугъан эдим. Башха адамлагъа ушамагъан бир уллу, кючлю адам болур деб келиучен эди кёлюме ансы.

Ма аты бютеу къралгъа белгили джигит чекчи Н. Ф. Карацупа. Кимни акъылында бар эди аны бла джолугъурукъма, ушакъ этерикме деб!

Ол кюнню ингиринде Баш партия школда окъугъанла бла аланы тюбешиулери болду. Алгъы бурун Рябчиков, андан сора Карацупа хапар айтдыла.

Отузунчу джылла эдиле. Е. И. Рябчиков „Комсомольская правда“ газетни корреспонденти болуб ишлей эди. Бир джолда анга Узакъ Востокда джигит чекчилени бирини юсюнден очерк джазыб кел деб, джумуш бердиле. Корреспондент джолгъа чыгъады...

— Карацупа деб бир инструктор джаш барды. Комсомолчуду. Аны бла танышчы. Алай а, иги джаш, чекде къуллукъну къалай этгенлерин джазаргъа излей эсенг, бир-эки айгъа мында къал да, солдат кийим кийиб, джашланы биргелерине бир кесек къуллукъ эт. Кесинг сынама-санг, чекчини джюрегин, сагъышын, джигитликни къалай туугъанын ангылаялмазса,—деди заставаны командири.

— Алай деген неди? Редакция мени къуру бир ийыкъгъа ийгенди командировкагъа. Эки айгъа къалыргъа мадарым джокъду.

— Редакциядан тыйгъыч болмаса, разымыса къалыргъа?

— Аны уа не сораса? Табу этиб да къалыр эдим.

— Къайгъылы болма, алай эсе, мен бюгюн огъуна редакциягъа телеграмма джиберейим,—деди командир, джаш корреспондентни эки имбашына къолларын салыб, кёзлерине къарай.

Редакция къысха телеграммачыкъ алды заставадан. „Джолдаш Рябчиков чекде джууаблы ишни баджарыргъа къошулгъаны амалтын эки айдан алгъа сакъламагъыз“ деб джазылгъан эди телеграмма бланкга.

Евгений Карацупаны биргесине эки айны къуллукъ этди. Чекде къайгъылы джашаудан, чекчилени джигит ишлеринден терен хапарлы болду, джюреги бла чекди, сынады хар нени. Эки айдан сора уа къралны хар джеринде „Комсомольская правданы“ окъуучулары чекчи Карацупа бла аны ити Индусну юсюнден аламат очеркни окъудула. Алай бла болгъан эди биринчи кере Карацупаны аты бютеу къралгъа белгили:

Андан бери кёб джыл кетгенди, чекчи бла журналистни арасында уа шохлукъ бегиб баргъан болмаса, не аз да сёл болмагъанды. Евгений Рябчиков талай китаб джазгъанды Карацупаны юсюнден, энтда бир китаб джаза турама дейди ол. Китабланы окъумагъан махтаулу чекчини юсюнден толу хапарлы болаллыкъ тюлдю.

Эсли, сынамлы адамды ол. Ызлагъа джетсе уа, китабны ачыб окъугъанчады. Адамны аякъ ызы бла аны халисин, болумун, сюегин, ауурлугъун билиб къояды. Хар шыкъырт анга бир тюрлю бир хапар айтады. Бир-биринден 230 тюрлю ийисни айырады. Алай сынамлыды, алай фахмулуду Н. Ф. Карацупа. Джигитлигин, батырлыгъын белгилерге сёз табхан а алай тынч тюлдю. Кесини джашауунда 400-ден артыкъ душманны тутханды, 129 адамны да, не ёлтюрюу, не ёлюу деген болумгъа тюшюб, джансыз этгенди.

129 адам! Алай демеклик—Карацупа 129 кере хорлагъанды ёлюмню. Чекчилени аллай джорукълары барды: чекден ётген джауну, туура мадар тауусулуб къалмаса, джаны саулай тутаргъа. Ол а юрениб, чыныгъыб, аманлыкъ этерге, ёлтюрюрге уста болуб келеди. Аллай джауну онглар ючюн, джигитлик, оюмлулукъ, усталыкъ, сынам, эркишлик керекдиле. Ол затланы барлыгъы болгъанды Карацупагъа таймаздан хорламны келтириб тургъан.

— Къралны чеклерин сакълагъанны къоркъаргъа эркинлиги джокъду. Къыйын болумда ол джаны къайгъылы болмайды. Джау, тутулмай, чекден ётуб кетиб, совет адамланы ортасына сингсе, къаллай аманлыкъла этерге боллугъун кёргюзеди кёзюне. Аманлыкъчыны джолун кесиу, аны къоратыу—ма олду чекчини борчу,—дейди Карацупа ушагъында, джангыз адам богъурдагъына дери сауутланган джауну ызындан тюшуб, аны мадарларындан хапарлы да болмагъанлай, къоркъмай, къалай сермешиб башлайды деб соргъанларында.

Карацупаны энчи джигитликлерине ким да сукъланырчады. Алай а аны ишинде эм магъаналы зат совет чекчилени асулу школун къурагъаныды, кесича усталаны хазырлагъаныды. Ол юретген махтаулу джаш чекчиле къралны чеклерини кёб джерин ышангылы сакълайдыла. Аланы ичлеринде бютеу къралгъа атлары белгили болгъанла да бардыла...

Джигитни юлгюсю бла

Москвада Къызыл Пресня районну школларыны биринде С. Дунаев деб бир сохта окъуй эди. Эл гитчелигинден Н. Ф. Карацупаны юсюнден кёб окъугъан эди. Ата джуртха аныча къудлукъ этерге кёзю къарай эди. Алай а мурат-

ха джетер ючюн, окъургъа, кючлю болургъа, кесин чыныкъдырыргъа керек болгъанын ангылай эди ол. Хазырланыб башлады. Школда окъуй тургъанлай, бир кючюкчюкню алыб, эринмей, юретиб тебреди.

Итни юретир ючюн, тырмашхандан сора да, чемерлик, усталыкъ керекди. Дунаевге акъыл юретген, аны болушчулары китабла эдиле. Итни ызларгъа юретди. Алай а, ит ыз табханлыкъгъа ойнагъан заманда, керти ишге джетсе, къалай болур?..

Бююнлюкде Дунаев белгили чекчиди. Кёб джауну джолун кесгенди. Ол юретген ит а къралла арасы чемпион болгъанды. Анга къыркъдан артыкъ медаль берилгенди.

Дунаевчала къралда кёбдюле. Аланы барына да Совет Союзну Джигити, Совет Союзну Сыйлы чекчиси Н. Ф. Карацупаны джашауу, иши юлгюдюле. Карацупа полковникди, отставкадады бусагъатда, алай а уста чекчилени хазырлаугъа таймаздан уллу юлюш къошханлай турады.

Душман кьутулмады

Карацупа къуллукъ этген заставаны къатында элчикде Коля деб бир пионер джашай эди. Аны атасы къазауатда ёлген эди, анасы уа ауруб больницада эди. Юйде гитчелерине тамадалыкъ этген, юйню тутхан да ол эди.

Бир джолда къургъакъ чымыртала джыяргъа чегетге барды Коля. Джууукъда эди чегет. Ашыгъыр джери джокъ эди, ол сеbebден Коля чапракълары джангы саргъала башлагъан чегетни теренине сингди. Бу тегерегин иги биле эди ол. Узакъ болмай къара суучукъ бар эди. Аны таба тебреди, чегет чыпчыкъланы джырлагъанларына тынгылай,

чегетни ариулугъуна суююне. Огъары джанындан бутакъ сынган таууш эшитилиб, ары къарагъанында, биреуленни ашыгъыш терек джанына кысылгъанын эследи. Артха туракълаб, джитирек къарады адамгъа. Тюз иннетли адам бу-гъуна уа айланлыкъ тюлдю деб келди келюне. Джашчыкъ аны кѣргенин эслегенинде, ол адам, терек джанындан чы-гъыб, джашчыкъ таба тебреди. Коля къачар мурат этди, алай а кеталмады.

— Тохта, иги джашчыкъ. Къайры къачаса? Къоркъма менден,—деб ышарды. Ышарса да, аны сескекли болгъаны ачыкъ эди.—Кесинг джангызмыса? Былай узакъгъа келиб нек айланаса?

— Хо. Чымырта джыяргъа келгенме,—деб, къачар къай-гъыда, Коля ызына къарады. Алай а ол адам сермеб биле-гинден тутду Коляны.

— Сен джашагъан элни аты къалайды? Узакъдамыды? Уллу джолгъа къалайтын джууукъду чыгъаргъа?

Коля ангылады адамны тышындан келгенин, адамладан ташатын бир жары джанларгъа излегенин. Къалай билдир-син заставагъа? Къалай ычхынсын?

— Эшителисе соргъанымы?—деб, имбашына бармакъ-лары бла къаты къадалыб, иги силкиндирди джашчыкъны. Ол, ачыгъанына кесин тѣздюрюб, адамны бетине къарады. Юсюнде къара дженгил палтону болгъан уллу сюекли адамны темир бетли кѣзлери джашчыкъгъа эрши къарады-ла. Хончасындан сол кѣзюню мюйюшюне дери кѣк табы, баш эрнини онг джанында да—таб, бурун къанаты-ны туурасы сюремде сепкил. Бир къарагъанлай, аланы барын да кѣрдю. Сора, арам-къарам этмей, шпионмуса деб сорду.

— Къарачы сен, кызыл ит кючюкге, мадар табсанг а, къабарыкъ эдинг сен да,—деб уруб джыкъды. Керти да

шпион эди ол. Джашчыкъны сау къойса, барыб чекчилеге айтыркъды, биле эди мурдар аны. Коляны ингичге боюнчугъундан буууб, бетин кегертди. Сора, ол кымылдаусуз болгъанында, табаны бла да талай кере уруб, „гимикгенди“ энди деб, алайдан дженгил джанлады.

Арадан кыркъ минут чаклы кетиб, Коля кезлерин ачды. Тылпыуун алгъаны сайын кёкюреги, тамагъы от кюйдюргенча ачыйдыла. Тереклени ичинде джатыб тургъанын эслеб, не болгъанды меннге деб келди кёлюне. Сора, шаркъ деб бютеу болгъан зат бары эсине тюшдю. Биринчи излегени, секириб туруб, заставагъа чабаргъа эди. Къуугъун этерге. Айхай, санлары анга тынгыламай эдиле, хар кымылдагъаны сыйын ачыгъаны мыйысына ётеди. „Не этиб да билдирирге керекме,“—деди кесине. Алгъы бурун тёрт аякъланыб, андан сора ары-бери чайкъала аякъ юсюне туруб, биринчи атлавланы этди.

Алына биринчи тюбеген чекчиге: „Къуугъун этигиз. Чегетде джау барды..,“—деб джыгъылды. Ол сермеб джашчыкъны ёрге кёлтюргенинде, Коляны ойсураб тургъанын кёрдю. Джашчыкъны бети кюлтюмден толу эди, бурнундан, къулакъларындан да къан келген ызлары. Джашчыкъны къойнуна кысханлай, солдат заставаны командирине чартлаб кирди. Къуугъун чекчилени аякъ юсюне салды.

Карацуа участокда эди. Аны да чакъырдыла. Талай бёлек болуб кетген эдиле джашла шпионну сюрюб. Николай Федорович Карацуа, атны мукъут этиб, чегет талагъа чыкъгъанында, инструкторну джаралы этиб, ызчы итни да ёлтюрюб, джанлаб тура эди аманлыкъчы. Узакъгъа кеталмагъанын билиб, былай ары кетген болур деб, Николай атны сол джанына бурду. Кёб бармай, къара кийимли бир улуу адамны, джалан аякъ болуб, къачыб баргъанын кёрдю. Тереклени арасы бла атны аны ызындан салды. Джауну

эки кьолунда эки героху бар эди. Юч километрни барды кьачыб. Кючлю, чыныктьган адам кёре эдим.

Чабыб барыб, мырдыгъа тюртюлдю, сора бир-бири ызындан эки кере Карацупа таба атыб, мырдыгъа секирди. Атханы атха тийген эди. Къызыб баргъаны бла ат, мырдыгъа чёмелиб, Карацупаны бутун да, автоматын да басды тюбюне. Чекни бузгъан аманлыкъчы да джыгъылгъан эди. Герохларын балчыкьда тас этиб, ызына къарады. Николайны кёргенинде:

— Нечиксе, итден туугъан,—деб джагъагъа чыкьды. Николай да чыкьды.

Карацупа герохун чыгъаргъынчы, аманлыкъчы анга бычакъ бла чабды. Ол уллу адам эди, Николай а гитчерек сюекли. Хорларгъа эди мураты. Алай а чекчиге батырлыкъ бла тирилик болушдула. Бычакъны аллындан джанлаб, аманлыкъчыны тюз кёзюне не уралгъанын урду, дагъыда бир кёзюне урду. Итча улуб, аманлыкъчы дагъыда чабды, талай джара салды джигит чекчиге. Ол а артха секириб, эрлай герохун чыгъарды:

— Болдунг энди, ат бычагъынгы! Къолларынгы ёрге кёлтюр!—деб кычырды. Джау атды бычагъын, алай а, джууукълаша келиб, джоппу джыйылыб, киштикча секирди Карацупаны юсюне. Карацупа, аны джаны саулай алыргъа излеб, атмай эди. Энди уа иш амманнга кетди. Герохну сыйыралса, чекни ары джанындан келген аманлыкъчы аяб кьоярыкъ тюлдю. Ол Николайны бууунундан эки кьолу бла да тутуб къаты бурду. Николайны бууун джиклери чыкьырдадыла.

— Огъай, ит. Къутулмазса менден... Ёлтюрмезге излей эдим ансы, м-ма!—деб, кюреше келиб таб тюшгенлей, сампалдан басды.

Ёрге туруб, кьабыргъасындан тутуб, хансда тёнгерей тургъан джаугъа къараб: „Кетди, хапарын биргесине алыб,

джаны саулай туталсам, иги боллукъ эди,“—деб сагъышланды, терен солуй.

Энтда бир джаудан бошады Карацупа.

129 кере да ма аллай джан къазауатда хорлагъанды Николай Карацупа ёлюмню.

Герох тауушха келгенлеринде чекчиле, Карацупа бычакъ джараларын байларгъа кюреше тура эди.

КЪАЧХЫ ЧЕГЕТДЕ

И

сси джай кюнле кетдиле. Къач келди. Алтын къач деб хар нени былай ариу саргъалгъаны ючюн айта болурла. Тереклени чапракъ-

лары саргъалыб, тышындан къарасанг, чегет ала кюйюзча кёрюнеди.

Чегетни ичинде уа хауа тазады, тауушла узакъгъа ачыкъ эшитиледиле. Бу кёзюуде анда берекет уллуду. Хар

къалайгъа къарасанг да—къарачай кертме, алма, чѣртлѣуюк, къарагѣген, джабышмакъ, такъюзюк, муртху, ит бурун, тюртю дагъыда башха затла.

Ийых кюн сайын сохтала кеслерини устазлары къатыш чегетге экскурсиягъа барадыла. Ала анда кѣгет джыядыла, къач чегетни къалай тюрленнгенине къарайдыла, гербарий-ле этедиле. Ол заманда чегетни ичи къууанчлы сабий тауушладан толады.

Бу ийых кюн да Расулну нѣгерлери чегетге барлыкъ эдиле. Нѣгерлерине кѣзю къараса да, ол атасы къатыш гапналаны бир джерге тартдырыгъа Къая Тюбуне чыкъ-ды...

Кюн батаргъа джанлаб, ишни да бошаб, Расул атха миниб, атасы да атны башындан тартыб, сыртдан аууб, элге эннген чеген джолгъа тюшдюле. Харам Дуппургъа джетгенлеринде, джолдан джанладыла. Къара суудан да ичиб, бет-къол джуууб, Расулну атасы къолуна, атны къанджыгъасындан тешиб, чечме шкогун алды.

— Кел, джашко, чегетге бир къарайыкъ, чѣртлѣуюк да джыярса.

Сыртлыкъ тауусулгъан джерде мийик джашил дуппур-гъа къараб, сагъышха кирди джашчыкъ. Сора бир кесек-ден:

— Аття, Харам Дуппур деб нек атагъандыла бу арну дуппургъа?—деб сорду.

— Харам аш деб буюрулмагъан ашха, залимлик бла, терс джол бла табылгъан азыкъгъа айтадыла. Дуппурну юсюнден мен эшитген хапар а былайды. Алгъын заманла-да патчах болгъанды. Къралны оноуу да аны къолунда болгъанды, ол байланы, бийлени джакълагъанды. Байла джарлылагъа ишлетиб, къыйыналары ючюн бир джал ышан-

чыкъ бериб, болгъанны кеслерине алыб тургъандыла. Патчах Эресейде эм бек байланы бири болгъанды, аны ючюн джакълагъанды байланы бийлени да.

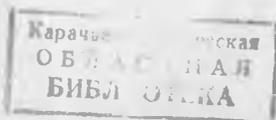
Ол кёзюледе байла къойларын, тууарларын, джылкыларын кютерге, ёсдюрюрге джарлыланы талай джылгъа джалгъа тутхандыла. Сёз ючюн, тёрт-беш джылгъа. Заман озса уа, джалчыгъа малчыкъла бергендиле хакъгъа. Байла къызгъанч, хатерсиз болгъандыла. Бир-бирде таб джалчыны хакъчыгъын бериб, ол малчыкъларын сюрюб джарлы ююне тебрегенлей, ызындан джетиб, ёлтюрюб, малчыкъларын да ызына къайтарыб тургъандыла.

— Сора адамла билмегенмидиле да?

— Билген а болурла, алай болгъанлыкъгъа не эталлыкъ эдиле ол заманда анга, джашау закон да аныкты эди со-ра... Хы, айтханымча, биреулен бир байгъа мал кютерге джалгъа джарашханды—тукъумларын да айтыучан эдиле, унутханма ансы. Заманы джетиб, ол джарлы малчыкъларын аллына сюрюб былайлагъа джетгенлей, ызындан ат туякъ таууш эштигенди. Ызына айланыб къараса—ол а аны джалгъа тутхан адам. Джарлы адамны джюреги халал болады. Сюрючюню эсинде да болмагъанды аман акъыл, ариу кесин къоруулаяллыкъ эсе да... Бай ма бу дуппурну къатында мурдарлыкъ этиб, малланы да ызына сюрюб кетгенди. Андан бери аталгъанды „Харам Дуппур“ деб,—деб бошады хапарын Расулну атасы.

— Кел энди барайкъ, кеч болуб барады.

Атны къара сууну къатында кишенлеб, талачыкъдан ётуб, чегетге кирдиле. Анда сейир эди. Сёдегей тийген кюн таякъла, тереклени къалын чапракъларындан ётуб, тюрлю-тюрлю джибек халылары ким эсе да чепкен агъачха тартыб согъа тургъанча, тюрлю-тюрлю бояула бла джылтырай, болгъаннга тамаша тюрсюн бере эдиле. Къанатлы-

Кар. 1010

чыкъла ариу джырлайдыла, сызгырадыла, бир терекден бир терекге, бир бутакъдан бир бутакъгъа учадыла.

Хар атлагъанлары сайын аякъларыны тубюнде бутакъчыкъла чыкъырдаб сынадыла. Расул алгъаракълада быллай къалын чегетге кирмеген эди. Атасындан артха къалыргъа, узайыргъа къоркъады. Къоркъгъанын билдирирге да тартыныб, хаман бир затланы соруб, кесин булджутады.

— Аття, бу къынгыр-мынгыр битген базыкъ терек не терекди?

— Ол эменди, иги джаш, кѳремисе къалай уллуду ол? Эмен эм къаты агъачланы бириди, кеси да джюзле бла джылланы джашайды. Майна ол арлакъдагъы ариу акъ терекни аты къайынды. Кѳремисе, алтын сынджырчыкълача, бутакъчыкъларында сары чапракъчыкълары тизилиб? Ариулугъу ючюн аны юсюнден адамла кѳб джыр этгендиле. Эресейни арасы сюремде, Москва тѳгерегинде затда да ала артыкъ да ариудула. Кеслери да узун ѳседиле анда.

— Бу къалын чегетде айю боламыды, аття? Бизге тюбесе, не этерикбиз?

— Айюю? Айю уа барды, алай а адам джюрюйдю былайлада, къоркъады джарыкъда чыгъаргъа. Адамгъа чапхан зат этмейди, бетден-бетге тюбѳб къалмаса. Таб, айю чыгъыб къалса да, къоркъма, кѳрмеймисе шкокну...

Чегетде иги кесекни айландыла. Расул алма кертме да ашады. Сора бѳркюн чертлѳуюкден толтуруб, юйде анасы бла гитче эгешчигине элтирге деб, атасыны хапарына тынгылай, базыкъ чынарланы ичи бла къара суучукъ таба тебрѳдиле.

Расул, атасын озуб, чынар терекни къабыргъасында кийиз бѳркча, уллу къуулукъгъа къараб тургъанлай, бир зат „джак-джак-джак“ деб ачы-ачы къычырды. Джаш-

чыкъ илгениб артха туракълады. Атасы аны джунчугъанын эслеб:

— Ай аман кесинг, неге къоркъаса?—деб, шкогун кьо-луна алыб, ёрге къарады.—Эй, да бу, айюнге, агъач кьо-янчыкъды да! Къарачы, къалай ариучукъду!

Расулчукъ ёрге къарады. Акъ ёшюнлю, кьошун бетли, тюкю узун къуйругъу бла бир ариу джаныуарчыкъ. Ары-бери чаба да, тохтай, къайгъылы болуб, бир бутакъгъа секире, дагъыда, биягъы джерине къайтыб келиб, къулакъ-чыкъларын ёрге этиб, къачыб кетмей, кёб кычырыб турду, „жак-жак-жак“ деб. Кычыргъан сагъатында джаныуар-чыкъны санчыкълары къалтырагъаны таныла эди. Расулну атасы, шкокну бурнун ёрге айландырыб, агъач кьо-янчыкъны ышаннга алды... Кьо-янчыкъны акъ ёшюнчюгю къаннга бояллыгъы кёзюне кёрюнюб, джашчыкъ кёзлерин къаты кысыды. Алай а атылгъан таууш чыкъмады. Къарагъанында, атасы ышарыб, ёрге къараб тура эди, шкогуну быргъысын да энишге айландырыб...

— Бир ишексиз, терекни кьюушунда аны балачыгъы бар болур. Къой, джашасын. Ёсдюрсюн балачыгъын. Сейирге къарачы: мен сабий заманлада бизни чегетледе агъач кьо-ян болмаучан эди. Ташкёпюрден болур эди дей-ме, биреулен—агъашчы—Сибирден келтирген эди аланы тукъумгъа. Энди уа, кёресе, бизни чегетлеге да джайылыб айланганларын. Джюр, кеч болгъунчу ёзеннге тюшейик,—деб, Расулну кьолундан тутуб, шкокну имбашына атыб, ат таба тебреди.

Ала чинар терекден узайыб кетгинчи агъач кьо-янчыкъ-ны тауушчугъу эшитилгенлей турду. Къоркъууну да унутуб, балачыгъын кьоруулагъанлыгъы эди.

Ёзеннге къарангы болуб эндиле. Ат, наллары бла таш-ланы чакъдыра, ёзен суучукъну ичи бла барыб, кьургъакъ джолгъа чыкъды. Атны белинде чайкъала, Расул чегет

джаныуарчыкъланы юсюнден атасыны хапарына суююб тынгылайды.

Толгъан ай, акъ булутланы ичин джарытыб, джолоучу- ланы ашыргъанча, чегетли тауланы башындан джолгъа джарыкъ тѣкдю. Ёзенни кѣлекке къабыргъасы къаб-къа- рангыды. Андан бир-бирде гылыны къуш таууш чыгъады. Расулну уа хаман джюрегин къууандыргъан бир зат бар эди. Аны не болгъанын да билмей, къалкъыр оноу эте ке- либ, эсине агъач къоянчыкъны тюшюрдю. Олсагъатда ангылады джашчыкъ аны къууанчлы этген атасы агъач къоянчыкъны ѳлтюрмей къойгъаны болгъанын. Ышарыб, Расул атасыны къолун кесине къысды.

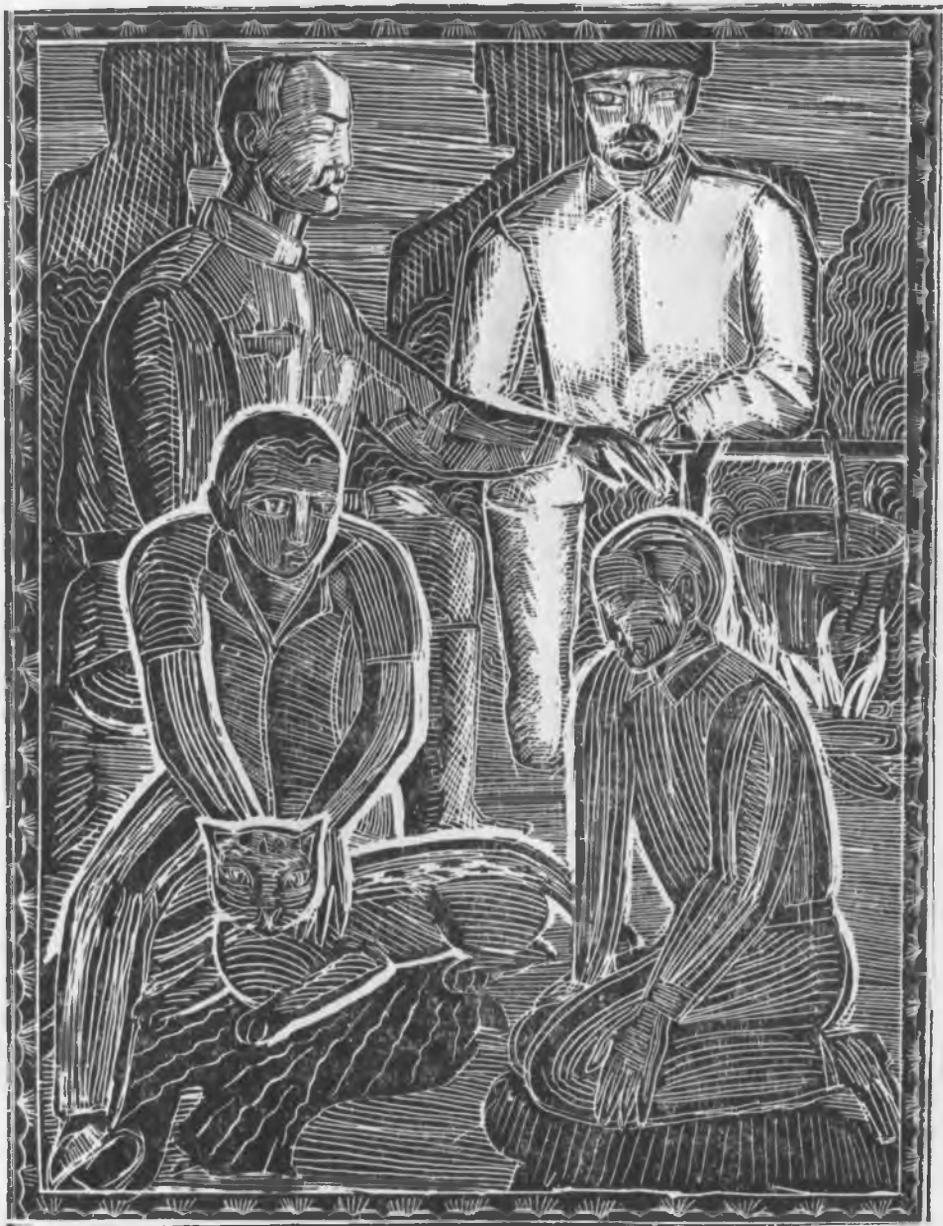
Ёзенден элни башына чыкъгъанларында, дженгил аяз- чыкъ бетин джалаб, Расулну джукъусун къол бла сыйпаб алгъанча, кетерди. Саулай Къобанны бойну, Къарачай шахардан Сарытюзге дери, электролампачыкъладан джа- рыб эди. Джашчыкъны кѣзюне болгъан джулдуз кѣкден тюшюб, суу джагъалагъа басыныб къалгъанча кѣрюндю. Сууну ары джанында уа, джаныучу къамжакъчыкълача, лампаларын бир джандыра, бир джукълата, машинала бир- бирин оза, кими ёрге, кими энишге барадыла.

Расулну атасы, атны аузун тартыб, бир кесекни кѣзле- рин элден айырмай турду. Сора, кеси кесине айтханча, акъырын:

— Сабий сагъатында ким эшите эди, таб хапарда айтыб да, быллай тамашаны юсюнден. Джер джутсун огъесе, джерни джарыгъын джукълатыргъа излегенлени, дунягъа къазауат къайгъы салгъанланы...

Атасыны алай тюрлю сѣзле айтханын ангыламай, Расул башын ёрге кѣлтюрюб бетине къарады. Эшта, аны ол огъурлу атасы джашауну былай иги этер ючюн, джауладан Ата джуртну сакълар ючюн къаллай бир къыйын салгъа-

нын билсе, джашчыгъы Расулну къазауат не болгъанын сынамай ёсеригин къалай суйгенин билсе, ол сёзлени магъанасын ангыларыкъ болур эди. Уллу болса, ол затланы ангыларына, багъалатырына не сёз. Бюгюн а ол насыблыды. Тамблагъа бир чыкъсын ансы, Расулну нёгерлерине айтыргъа кёбдю хапары. „Къалай иги болду бюгюн атам бла баргъаным, тамбла агъач къоянчыкъны суратын да салыб, изложение джазарма“, —деб келди аны кёлюне.

АДАМНЫ ТЮКЛЮ ШОХЧУГЪУ КИШТИК

Къ

арангыды. Атла, налары бла ташланы чакъдыра, ёзенни ёрге барадыла. Къарт атасыны джамчысына чырмалыб баргъан Керамчыкъ, арбаны чайкъалгъаны бла атланы тауушларындан, белляу айтханча болуб, татлы къалкъыугъа кетеди. Алай а арбаны силкиннгени бла суу чачылгъан таууш джашчыкъны уятдыла.

— Эй, эй аманла! Чух-чух!—деб Токъай, сыбыртхыны булгъаб, таууш эте барады. Пырх-чырх эте, аякълары бла сууну чача, атла, кѣчюуден ѳтюб, арбаны тартыб, чегет ичине бурулгъан джолгъа чыкъдыла.

— Уяндынгмы, джашым? Кѳб къалмагъанды дорбунлагъа энди. Бир кесекден джетерикбиз,—деб къарт, узалыб, джашчыкъны тѳгерегин къысдырды.

Керамчыкъ, къарылгъач бала уядан боюнчугъун созгъанча, бир къолу бла джамчыны башындан атыб, тѳгерегине къарайды. Тар ѳзенни ичинде къарангы болгъанлыкгъа, башында жарыкъ джулдузла джанадыла. Бир-бирде джулдуз, кѳкге сыз тарта, джер таба сѳдегей джюзеди. Керамчыкъ, сууукъсурагъанча болуб, джамчыгъа чырмалады. Джукъудан аязыб, бир къарт атасына, бир да чегет тауушлагъа тынгылай барады. ѳсине уа узакъ таулада джайны къалай ашыргъаны тюшеди.

...Керамчыкъ бла Къайтукъланы Хасанчыкъ джайны къошда бирге ашыргъан эдиле. Топракъдан атчыкъла, базыкъбоюн, къысха мюйюзлю бугъачыкъла этген эдиле. Аланы барын да, джыйыб, дорбунда асыраб кетгендиле. Келир джай энтда аланы алыб ойнаргъа муратлыдыла. Ариу ойнамасала да, сейирди да бир джылдан кеси этген оюнчакъланы къолуна алыб кѳрген...

— Аття, келир джыл да элтирмисе мени биргенге? Уллу боллукъма да кесим да, болушхан да этерме.

— Айхай-айхай, джашым! Нек элтмейме, бек да элтирме. Сен иги окъу ансы, джашым, элтирме. Тамбла элге энейик да, школгъа барыргъа хазырлан. Школгъа кесим элтирикме. ѳкинчи классны иги бошасанг а, атыма миндириб, биргеме алыб кетерикме.

Керамны къарт атасы малчыды. Джай узакъ таулада мал кютюб, энди бичен чалыу бошалгъанында, малланы элге джууукъгъа келтиргендиле. Къош орналгъан джерге къалгъан хабджюклерин алыб келе эдиле Керамчыкъ бла атасы.

Арба чегетни къалынына киргенинде, джашчыкъ сес-кекли болду. Бир зат „г-ув, гу-у-вг“ деб къычыргъанында уа, Керам акъырын атасына къысылды.

Джашчыкъны къоркъгъанын сезиб къарт:

— Гылын къуш къычырады,—деб, уллу джылы къолу бла уланындан туугъанны кесине къысды.

Кёб турмай къалын тютюн ийис келди. Арба тауушну эшитиб чабды болур, ит юрген таууш чыкъды. Къошлагъа джууукълашханларын сезиб, джашчыкъ, джамчы тюрбюнден чыгъыб, атасыны къатына олтурду.

Чегетден чыкъдыла. Сол джанында, уллу дорбунланы аллында, джилтинле къатыш тютюню бурулуб-бурулуб ёрге чыгъа, шынкъарт джана тура эди. Отну тегерегинде айланган адамланы къуджур кёлеккелери, бир уллу, бир гитче бола, дорбунланы башында от джарытхан сыйдам къаялада ойнай эдиле. Арба, чириклени ичин джырыб, шынкъарт таба бурулду. Бир кесекден а аланы къош нёгерлери, Хасанчыкъ бла Бойнакъ алларына чыгъыб, къууаныб тубедиле.

Шынкъарт джанады. От кёб учлу къызыл тили бла асылыб тургъан сют челекни тюрбю, къабыргъаларын джалайды.

Узакъ болмай джатыб кюушене тургъан малланы бурнларындан чыкъгъан акъсылдым тылпыулары кечеги къарангыда тас болуб кетеди.

Төгерекеде кечеги шошлукъну бузгъан зат джокъду. Къайтукъ да аны сезиб, эсин неге эсе да ийиб, акъыртын джумушун этеди. Анга къараб олтургъан Керамны кёзлеринде джарыкъ джилтинчикле ойнайдыла. Ол бир-бирде, акканы кёлеккесине къараб, ышарады. Аны бурну, ауузуну къымылдагъаны кёлеккесинде къуджур кёрюнедиле. Экиси да былай эте тургъанлай, дорбунну башындан киштик макъыргъан таууш чыкъды. Отджагъадагъыла сагъайдыла. Керам а, секириб туруб, төгерекеге къарады. Къарангыда джукъ кёрмеди. Уллу сейирсиндиле киштик таууша.

— Тохта-тохта, джай таулагъа кетгеникде, бизден къалгъан киштик болурму? Ол заманда табмай къалгъан эдик,—деб, сагъышлы болуб, Къайтукъ дорбунну башы сюремге къарады.

— Ая, кечиналгъан болурму ол?—деб Керамны къарт атасы отну ышырды.

Джашчыкъла, фонарны алыб, къарангыгъа ташайдыла. Алай а бир кесекден Керам келди.

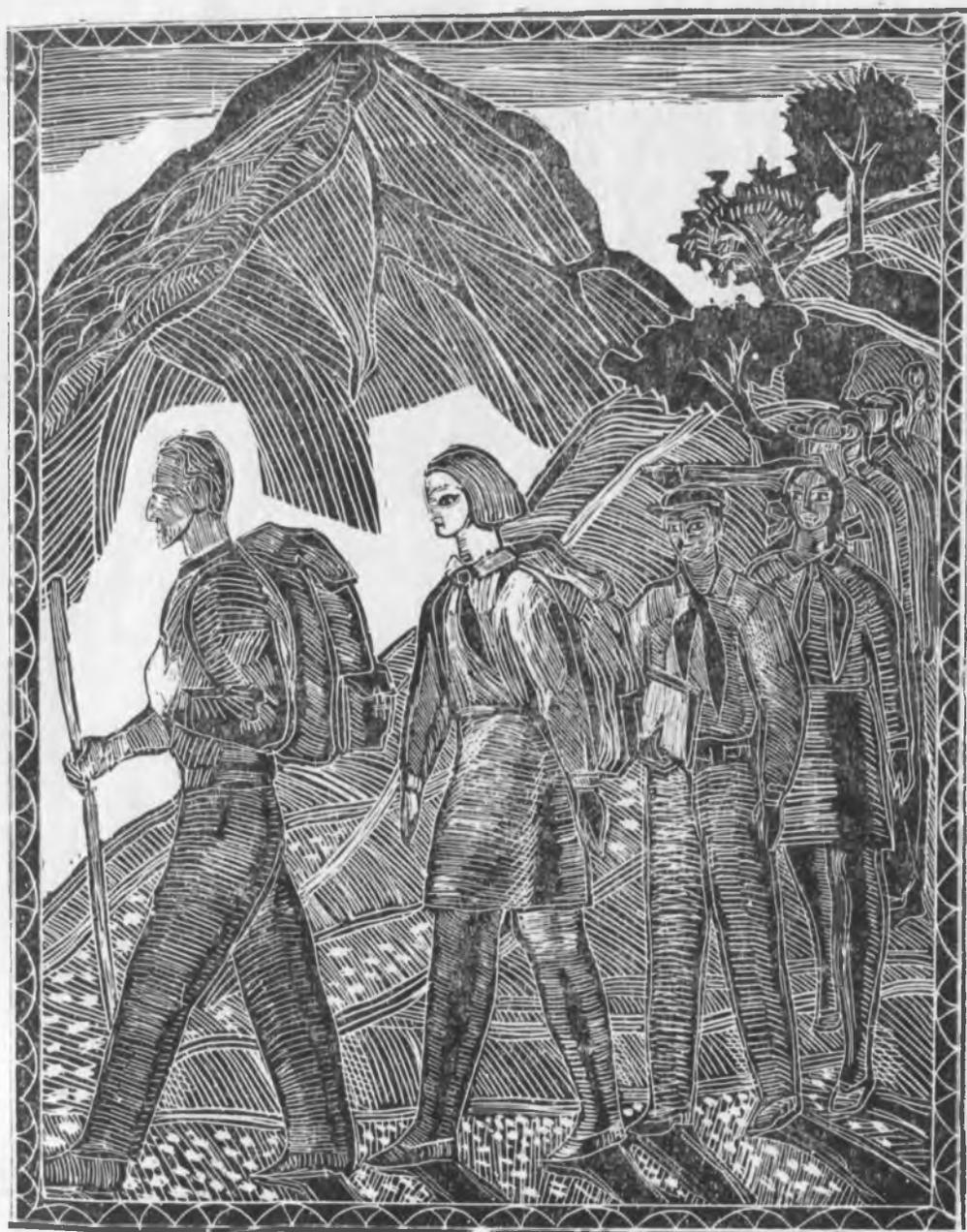
— Атты, табдыкъ киштикни. Терекге мингенди да тюшерге унамайды. Сютчюк берсенг а...

Джашчыкъла сют табакъчыкны терек тюбюне салыб арлакъгъа кетгенлеринде, киштик акъырын терекден тюшюб, төгерегине сескекли къарай, сютню ичди. Керам бла Хасан, „кишиу, кишиу“ дей, къайтыб терек къатына келгенлеринде уа—киштикчик аладан къачмады.

Аны къоюннга къысыб, башын сылай, тенгчикле къарт аталарына къайтдыла. Къайтукъ отдан тютюнлей тургъан чоюнну алды. Джолоучулукъдан сора адам ашха иги ачылады. Керам а, кеси ашар къайгъы этмей, хар нени киш-

тикчикге теджеди. Къолан киштикчик да, несин разы этерге излегенча, джутланыб ашады

Ашаб бошагъанында, мур-мур эте келиб, кесин адамланы аякъларына ышыды. Адамны туюкю шохчугъу-киштик, адамла бла джашагъан джерин къоюб кетмей, талай заманы кечиниб, энгда алагъа нёгер болду.

ГАЛСТУК БОЛУШДУ

Д жайны ариу эртденлерини бири эди. Пионер лагерни площадиндан чыкъгъан горн таууш джукълаб тургъан лагерни уятды. Къуру да этиучюбюзча, эрлай хазырланыб, заманында линейкагъа тизилдик.

Бюгюн лагерни байрагъын 3-чю отрядны пионерлери келтиредиле. Тюнене ала алгъандыла алчылыкъны. Горн

согъулады. Сабийле салют бередиле. Байракъ а, акъырын мийик илкични башына джетиб, къууанчлы чайкъалады.

Тамада пионервожатый отрядланы этер ишлерини юсюнден айтды. Ючюнчю отряд, Джагъанас ёзенни ёрге чыгъыб, Алимканы дорбунларына къараргъа экскурсиягъа барлыкъды. Терк огъуна хазырланыб, азыкъ алыб, ючюнчю отряд джолгъа чыкъды.

Джыр, накъырда тохтамагъанлай, ёзеннге кириб, бир ферманы къатында машинадан тюшюб, сыртлыкъгъа таяндыкъ.

Чегетни ичинде талачыкъда солургъа тохтадыкъ. Биченлик аяз къакъгъаны сайын ариу чайкъалады. Гокка хансланы ариу ийиси башынгы тегерек айландырады. Сабийлени хар бири бирер зат бла булджунады: кими сурат салады, кими, эринлерин къымылдата, блокнотуна неле эсе да джазады. Ким биледи, ол назмула джаза эсе да. Бизни отрядда 5-чи классланы сохталары болсала да, назму джазгъанла да тюбеучендиле.

Хасан а бир джанына чыгъыб, агъачдан нени эсе да чемерлеб кюрешеди. Фахмулу, акъыллы джашчыкъды ол. Алай а, башхаладан бир зат бла айырымаса, тынчлыкъ табмайды. Аны ол излеми таб бир-бирде къайгъы да салыучанды.

Биягъы биз джолгъа чыкъдыкъ. Джаяу джолчукъ бла барабыз, мен—алларында, пионервожатый—ызларындан. Кёб турмай дорбунлагъа джетдик. Кёб айландыкъ алада. Къабыргъалада кёмюр бла, арба джау бла, къалам бла джазылгъанла бардыла. Аланы кими онла бла джылланы мындан алда джазылгъанды, кимин а бизнича келгенле кёб болмай джазгъандыла.

Къараб бошаб, сабийлени джокълаб, тизиб, ызыбызгъа айландыкъ. Алай а алгъы бурун энтда суу секиртмени

кёрюрге барлыкъ эдик. Тебретик. Энди вожатый алда, мен сабийлени ызларындан барама, киши къалыб кетмесин деб. Келдик секиртмени къатына. Джууунуб, къанга ташлада джатыб солудукъ. Сора ашаргъа олтурдукъ. Пионерлени конфет юлюшлерин чачханымда—бири артыкъ болду. Азыкъны адам саннга кёре алгъан эдим да, сескекли болдум, бирибиз аджашхан болурму деб, иги къарасам—Хасан джокъ. Дорбунладан кетгенли аны кёрген киши табылмады. Сабийлени ёзенден чыгъарыб, сыртлыкъны башында вожатый къатыш къойдум.

— Сиз былайдан джанламай туругъуз. Дорбунланы тебен джанындагъы сыртлыкъгъа, не джолгъа чыкъса, кёрлюксюз, мен а келген джолубуз бла бир къарай барайым.

Мени бла Азамат да тебрети, отрядны къабыргъа газетини редактору. Барабыз. Къайгъылыма. Отрядны воспитатели эдим, Хасанны къылыгъын биле тургъанлай, аны кёз туурадан тас этгениме чамланама кесим кесиме. Алай а „андан сора да 29 адам барды, аланы барына да къараргъа керекме, ол да бир сагъыш этсе уа кесинден сора да адамла болгъанларына, аны ючюн къайгъылы боллукъларына да“ деб айыб этеме.

Джаяу джолчукъ, дорбунладан узақъ болмай бир сыртчыкъ бар эди да, алайгъа чыгъарды. Къарасакъ—аллыбызда джерге чанчылгъан узун чёртлеуюк чыбыкъны учунда къызыл галстук тагъылыб тура. Къатында уа адам кёрюмейди. Сейирсиндик. „Хасан! О—о—о, Хасан! деб Азамат бла мен кёзюу-кёзюу талай кере къычырдыкъ.

Бир кесекден, кёкенлени шыбырдатыб, бир джаныбыздан Хасан чыкъды. Башын ёрге кёлтюрмегенлей, къатыбызгъа келди.

— Не этгенлигинги бу? Къайда тасса? Галстукну уа нек такъгъанса?

— Бара тургъанлай, чыбыкъ кесерге джанлагъан эдим. Артда сизни табмадым. Ызыма къайтыб, сизден айырылгъан джериме галстукну тагъыб, кесим арлакъда ачыкъ джерге чыгъыб, сизни кёралсам деб къараб тура эдим. Излесегиз, бу джол бла къайтырыгъызыны билиб такъгъан эдим галстукну,—деди, терслигине уялгъанча, Хасан.

Джукъ айтмадым. Адам терслигин кеси ангыласа, аны артыкъ къыйнаргъа неге керекди. Ичимден Хасанны мадарлы болгъанына къууандым.

...Ингирде лагерде хапар уллу эди. Экинчи кюн къабыргъа газет чыгъаргъан эдиле. Пионерле аны басыныб окъуйдула. Азамат „Галстук Хасанны табаргъа болушду“ деб джазгъан эди. Галстукну, Хасанны суратын да салгъан эдиле пионерле. Назмула да бар эдиле къабыргъа газетде, тюнене джазылгъан назмула.

— Хасан, къоркъгъанынгда уа табдынг амал, не? Андан эсе нёгерлеринг къатыш атласанг, иги боллукъ эди.

— О, къой-къой аны, аны амалтын ийых кюн музейге барлыгъыбыздан тыйгъандыла. Махтанган болмаса, ол башхаланы сагъышынмы этеди,—деб аны нёгерлери гурушха этдиле.

Хасан алагъа джукъ айтмады. Сора къатыма келиб:

— Кечигиз. Энди телилик къылыкъ да этмезме. Мени ючюн нёгерлерими экскурсиядан тыймагъыз. Мени биргегизге алмасагъыз да, тенглериими элтигиз,—деди.

— Да кёрюрбюз. Ашхы. Бар тобну алыб кел, спортплощадкада 4-чю отрядны пионерлери бла эриширикбиз,—дедим.

Бир кесекден а спортплощадкада эришиу къызыугъа кирди. Хасандан иги ойнагъан джокъ эди: командагъа хорлам келтирир ючюн кюреше эди ол.

БАШЛАРЫ

Совет Союзу джигити Н. Ф. Карацупа	3
Джигит бла тубешну	3
Джигитни юлгюсю бла	6
Душман кьутулмады	8
Къачхы чегетде	15
Адамны тюклю шохчугъу киштик	23
Галстук болушду	29

Карачаевск. рз.

ЛАЙПАНОВ РАШИД СЕНТ-БАТДАЛОВИЧ

В осеннем лесу

(Рассказы для детей младшего
и среднего школьного возраста)

32 стр. с иллюстрациями

Редактор Н. М. Кагиева. Художник Б. М. Узденов.
Худож. редактор М. П. Бертник. Техн. редактор Г. М.
Хомякова. Корректор Р. А. Гиаева.

*

Сдано в набор 15-VII-1969 г. Подп. к печати 3-IX-1969 г.
Формат 70x90 ¹/₁₆. Физ. п. л. 2. Усл. п. л. 2,3. Уч.-изд. л. 1,47.
Заказ 2589. Тираж 1500 экз. ВУ 63161. Цена 6 коп.

Ставропольское книжное издательство, Карачаево-Черкесское отделение, Черкесск, Ленина, 38. Карачаево-Черкесская областная типография, Черкесск, Первомайская, 47.

Багъасы 6 нап.

